

KOLEKTİF FARKINDALIĞIN GELİŞTİRİLMESİNDE SANATIN ROLÜ

Dr. Öğr. Üyesi Ünal BASTABAN

Kafkas Üniversitesi

bastabanunal@gmail.com, Orcid: 0000-0003-1172-8374

ÖZET

Sanat, çağlar boyunca insanların duygularını ve düşüncelerini ifade etmek için güçlü bir araç olmuştur. Sanatın alegorik, devrimci, sembolik ve toplumcu mesajlar taşıyan eserleri, insanları harekete geçirmede ilham kaynağı olmuştur. Bu nedenle, sanat sadece bir estetik deneyimden öte, toplumsal değişimi şekillendiren etkili bir araç olarak görülmüştür. Günümüzde ise sanayileşmenin ve teknolojik ilerlemelerin, toplumların duygusal bağlarını zayıflattığı düşünülmektedir. Ancak, sanatın toplumsal rolü hala önemini korumaktadır ve toplumların duygusal bağlarını güçlendirebilme potansiyeline sahiptir. Küresel şiddet ve kriz durumları bu potansiyeli daha değerli kılmaktadır. Bu araştırmada da, kolektif farkındalığın geliştirilmesinde sanatın rolünü; birey, toplum ve yaşam ile ilişkili olarak ele almak amaçlanmıştır. Nitel araştırma desenlerinden durum deseni etrafında veriler araştırma ile ilişkisi bakımından gözden geçirilerek doküman analizi ile analiz edilmiştir. Araştırma sonuçları; sanatın, etkileşim içerisinde olduğu alanların boyutları ile birey, toplum ve yaşam ilişkisi temelinde kolektif farkındalık oluşturmada olumlu etkilerinin olabileceğini göstermektedir. Sanat bu yönü ile sosyal problemlerin çözümü adına teşvik edici olabilir.

Anahtar Kelimeler: kolektif farkındalık, birey, toplum, sanat.

The Role of Art in Cultivating Collective Awareness

ABSTRACT

Art has been a powerful tool for expressing people's feelings and thoughts throughout the ages. Works of art with allegorical, revolutionary, symbolic and socialist messages have been a source of inspiration to mobilise people. For this reason, art has been seen not only as an aesthetic experience but also as an effective tool for shaping social change. Today, industrialisation and technological advances are thought to have weakened the emotional bonds of societies. However, the social role of art is still important and has the potential to strengthen the emotional bonds of societies. Global situations of violence and crisis make this potential even more valuable. In this study, it was aimed to address the role of art in the development of collective awareness in relation to the individual, society and life. Case design, one of the qualitative research designs, was used. The data were reviewed in terms of their relationship with the research and analysed by document analysis. The results of the research show that art can have positive effects in creating collective awareness on the basis of the dimensions of the fields it interacts with and the relationship between the individual, society and life. With this aspect, art can be encouraging for the solution of social problems.

Keywords: collective awareness, the individual, society, art.

GİRİŞ

Sanat, kuşaklar arası bağ kuran ve insanoğlu açısından devamlılık oluşturan alanlardandır. Bu yapısı, yeni kuşakları birçok açıdan donanımlı hale getirmekte ve toplumu katalize etmektedir (Özsoy, 2015). Bu nedenle sanat ve sosyal yapı etkileşim halindedir. Birisinde oluşabilecek bir değişim diğeri de dönüştürebilmektedir (Erinç, 2009). Sanat, kolektif bilinç, bakış açısı ve farkındalık oluşturmada önemli bir alan olarak görülmektedir (Bingham, 2011; Reger & Taylor, 2009).

Sanatın toplumu etkilemesinin başlıca yollarından biri; karmaşık fikir ve duyguları iletme kabiliyetidir. Sanat bu kabiliyetini, kendi disiplinlerinden doğan sanatsal ifadelerle; dilsel, kültürel, görsel vb. gibi birçok engeli aşarak kullanır, bireylerin duygularını ve düşüncelerini aktarmalarına olanak tanır. Örneğin eski uygarlıklar sanatı; o günün tarihi olaylarını, inanç ritüellerini ve kültürel birtakım uygulamaları belgelemek için araç niteliğinde kullanmış ve gelecek nesiller açısından zamanın yaşam tarzlarına dair ipuçları sağlamıştır (Gombrich, 1995; Göğebakan, 2011; Moran, 1999).

Ayrıca sanat, kültürel kimliğin şekillendirilmesinde ve sosyal uyumun desteklenmesinde de önemli bir rol oynamaktadır. Geleneksel aktarımlar ve tarzlar genellikle belirli bir ulusun, kültürün, grubun ya da topluluğun eşsiz kültürel mirasını yansıtır. Aynı zamanda bir gurur ve dayanışma kaynağı olarak kültürel etkileşimlere hizmet etmektedir. Sanat bir aracı olarak bireylerin ortak tarihlerini, kültürel ve manevi değerlerini ve geleneklerini pekiştirerek, toplum içerisinde aidiyet ve birlik duygusunu ortaya çıkarmaktadır. Dahası, fikirleri kışkırtma ve sosyal-bireysel değişime ilham verme gücüne de sahiptir. Zaten sanat ve kitle kültürünün bir gerilim diyalektiğini taşıması gerektiği de savunulmaktadır (Adorno & Benjamin, 1999). Tarih boyunca sanatçılar eserlerini sosyal normlara meydan okumak, otoriteyi sorgulamak, adalet ve eşitliği

savunmak için kullanmışlardır. Siyasi karışıklık veya toplumsal huzursuzluk dönemlerinde sanat, marjinal gruplara ses vererek, toplumsal hareketleri ateşleyerek bir protesto ve direniş biçimi olarak hizmet etmiştir (Foster, 1996).

14. ve 17. yüzyıllar arası kültürel ve sanatsal anlamda canlanma dönemi olarak gösterilen Rönesans dönemine bakıldığında sanatın; kültürel, entelektüel ve toplumsal dönüşümlerde bir katalizör görevi üstlendiği görülmektedir. Sanat; dönemin hümanist, yenilikçi ve bireyci ideallerinin temsilcisi olmuştur (Campbell, 2011). Örneğin; Leonardo Da Vinci'nin Mona Lisa eseri ya da Michelangelo'nun Sistine Şapeli'nin tavanı üzerine yaptığı çalışma sadece bir sanat eseri ya da ustalık işi değil; aynı zamanda dönemin hümanist değerlerinin ve entelektüel merakının sanatsal yansıması olarak gösterilebilir. Sanatın Rönesans'ı etkilemesi insan potansiyelini ve insani başarıları yüceltirmesi ile ilişkilendirilebilir. Çünkü Da Vinci, Michelangelo ve Raphael gibi sanatçılar bireylerin doğuştan gelen onur ve değerini çok gerçekçi insan formları ve duygusal derinlikleri ile tasvir etmişlerdir (Paoletti & Radke, 2011). Dönemin sanat eserleri insan aklının, yaratıcılığının ve güzelliğinin önemini vurgulayarak izleyicilere yücelik arzulamaları ve bilginin peşinden gitmeleri için ilham vermiştir. Bu anlamda Rönesans döneminde meydana gelen bu etkileşimin; sanat, bilim ve felsefe alanlarındaki yenilikçi adımları teşvik ederek modern zamanların alt yapısını oluşturduğu söylenebilir.

Çağdaş toplumlarda da sanat, birey ve toplum için yaşamın inşasında öncü rolüne devam etmiştir. Özellikle sokak sanatı, grafiti ve performans sanatı gibi sanatsal hareketler, kültürel eleştiri ve sosyal yorumun güçlü biçimleri olarak ortaya çıkmış, geleneksel sanat kavramlarına meydan okumuş ve sınırlarını genişletmiştir (Doss, 2002).

Sanatın küresel anlamda etki ürettiği bazı olaylara bakıldığında; 18. yüzyılın sonlarında meydana gelen “Fransız Devrimi” (Pınarbaşı, 2018), 20. yüzyıl “Sivil Haklar Hareketi” (Yıldızeli, 2023), 1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılması (Dmitri Vrubel-Kardeşilik Öpücüğü) ya da Arap Baharı “İrhal” (Git) (Uyanık, 2012) buna örnek olarak gösterilebilir. Toplumu şekillendirme, devrimci idealler bağlamında toplumsal desteği harekete geçirme ve monarşik yapıya meydan okumada sanat önemli rol oynamıştır. Fransız Devrimi'nde Eugène Delacroix'nın ‘Halka Önderlik Eden Özgürlük’ tablosu gibi başkaldırını teşvik edici eserler, broşürler ve karikatürler toplumsal hareketlenmeler üzerinde öncü rol oynamışlardır. 20. yüzyılın ortalarında ise sanat, Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) ‘Sivil Haklar Hareketi’nde odak olarak önemli rol oynamıştır. Özellikle protesto, dayanışma ve sosyal değişimler için güçlü bir araç olarak bu harekete hizmet etmiştir. Sanatçılar, yazarlar ve müzisyenler kendilerinde var olan sanatsal yetilerini; ötekileştirme (ırksal), sistem ve gelir odaklı eşitsizliklere meydan okumak adına türlü eylemler ile ortaya koymuşlardır. “We Shall Overcome” protesto şarkısı (Stewart, 2014, s.1) ve Norman Rockwell'in “The Problem We All Live With” adlı eseri bu hareketin ikonik imgeleri haline gelmiştir (İlhan, 2011, s.103-105). Sanat marjinalleştirilmiş ve yalıtılmış hisseden toplulukların sesi olmuştur. 1989 Berlin Duvarı'nın yıkılması ve sanatın öncü ilişkisi ele alındığında ise özellikle grafitiler ön

plana çıkmaktadır. Berlin Duvarı beton bariyerleri üzerine yapılan grafitiler; umut, birlik ve özgürlük mesajlarını ön plana çıkartmıştır. Özellikle Vrubel'in "Kardeşlik Öpücüğü" grafitisi bu bağlamda sanat adına etkileyici bir çıkış olarak görülmüştür (Karagöz, 2020). 2010 yılı Arap Baharı sürecinde de sokak sanatçıları, film yapımcıları, şair ve müzisyenler sosyal adalet bağlamında; özgün platformlar üzerinden otoriter rejimleri eleştiren ve demokratik çabaya yönelik eylemler gerçekleştirmiştir. "İrhal" (Git) gibi protesto sesleri, farklılık için bir araya gelen çılgınlara dönüşmüştür (Kop, 2019). Böylelikle kitleleri harekete geçiren ve siyasi reform baskısı oluşturan bir durum ortaya çıkmıştır. Ayrıca son dönemlerde dikkatleri üzerinde toplayan İsrail-Filistin olaylarında da sanatçıların var olan şiddete duyarsız kalmadıkları görülmektedir. Özellikle dramaları kendi çizgileri ve renkleri ile haykırmak isteyen sanatçılar çeşitli projeler (Ben ne yapabilirim?/Amos trust-onlocation art from Gaza) ile seslerini duyurmaya çalışmışlardır (Oruç, 2023; Walmsley, 2023).

Bu bağlamda sanatın; alegorik, devrimci, sembolik ve toplumcu mesajlar içeren yapıtları halkları harekete geçirerek siyasi aktivizme ilham vermiştir. Kavramsal anlamda bu ve buna benzer eserlerin baskıya karşı direnişin güçlü sembolleri, uzlaşma ve barış isteğinin etkili simgeleri haline geldiği söylenebilir. Bu örnekler, sanatın kültürel kimliği şekillendirerek, siyasi normlara meydan okuyarak, toplumsal dinamizmi harekete geçirerek ve kolektif eyleme ilham vererek toplumları ve dünyayı etkilediğini göstermektedir. Sanatçıların görsel imgeler, müzik, edebiyat ve performans aracılığıyla düşüncüyü kışkırtma, duyguları harekete geçirme ve değişimi katalize etme gücüne sahip olduğu tarih ve toplum üzerinde kalıcı bir etki bıraktığı söylenebilir.

Buna rağmen günümüz dünyası eski zamanlara göre sanayileşme ve teknolojik gelişmeler ışığında uygarlığı şekillendiren toplum duygusundan uzaklaşmış gözükmektedir (Fromm, 1955; Putnam, 2000; Schwartz, 1997). Bu bağlamda sanat bir kurtarıcı görevi üstlenebilir. Çünkü sanatın toplumsal olma potansiyelinin olduğu düşünülmektedir (Gross, 2016, s.54).

Araştırmanın Amacı

Araştırmada kolektif farkındalığın geliştirilmesinde sanatın rolü ele alınmıştır. Sanatın; "kolektif farkındalık oluşturma yeteneği vardır" düşüncesi birey ve toplum için yaşamın inşasında nasıl bir etki oluşturduğuna ilişkin değerlendirmeler ile irdelenmiştir. Birey ve toplum temelinde kolektif farkındalık oluşturma sürecinde hangi kaynaklar sanat için zemin oluşturmaktadır? Bu kaynaklar sanatın etkileri ile nasıl sonuçlar ortaya çıkarmaktadır? Toplumsal problemler sanat ile çözülebilir mi? Sanatın doğrudan ya da dolaylı etkisiyle empati üzerine inşa edilen bir dünya mümkün mü? Bu sorular; bilimsel araştırmalarda ortaya çıkan kanıtlar, ulusal ve uluslararası kuruluşların yaptıkları çalışma sonuçları üzerinden değerlendirilerek bir bakış açısı oluşturulmaya çalışılmıştır.

YÖNTEM

Araştırmada nitel araştırma desenlerinden durum deseni kullanılmıştır. Veriler doküman analizi taraması ile analiz edilmiştir. Nitel araştırmalarda güvenilirliği sağlama adına belirtilen raporlama standartları gözetilmiştir. Araştırmada Google Scholar ve Google arama motorları üzerinden anahtar kelimeler ve konu ile ilişkili yerli/yabancı literatür taranarak adapte edilmiştir. Ulaşılan kaynaklar, 1995-2024 yıllarını kapsamaktadır. Araştırmada sanatın olumlu etkileri üzerine odaklanılmıştır. Bu nedenle taramalar, “sanatın kolektif farkındalık oluşturma kapasitesi vardır” düşüncesi üzerinden yürütülmüştür. Google Scholar üzerinden ilişkili 212 kaynak incelenmiş olup 43 kaynak araştırmada kullanılmıştır. Google tarama motoru üzerinden ise; 1 tez, 4 bildiri, 17 internet yazısı araştırmaya kaynak olarak katkı sağlamıştır. Ayrıca kitap kaynağı olarak 24 kitap incelenerek araştırma desteklenmiştir.

Araştırmanın ayrıntılı sunumu, insani bir perspektif ile yürütülmesi ve literatür bakımından özgün olması araştırma adına önemli görülmektedir. Bu nedenle araştırmanın, kolektif bilinç oluşturma ve yaşamın inşasına katkı sağlama bağlamında etkili olacağı düşünülmektedir.

BULGULAR VE YORUM

Sanat; duyguları ve düşünceleri çeşitli biçimlerde ve belli araç gereçler kullanarak özgün şekilde yansıtmaya eylemi olarak tanımlanabilir. Sanat; toplumların, mekânların ve bireylerin değişimi ile farklılaşan ve şekil alan bir yapıdadır. Özellikle düşünce dünyasında yaşanan farklılıklar sanatın varlığı üzerinde etkili olmaktadır. Sanatın, uygarlık tarihi ile yaşıt olduğu düşünülmektedir. Artut (2001) sanat ile toplum ilişkisini; “Nerede bir insan topluluğu varsa, orada yaşamı gerekli kılan maddi hayatın yanı sıra, sezginin, bilinçaltının, içgüdüsellüğün bir etkisi olarak sanat etkinlik olarak kendini gösterir” şeklinde ifade etmektedir (s.11).

Gombrich (2007) ise, sanat diye bir şeyin olmadığını, yalnızca eserler üreten sanatçıların (insanın) var olduğunu söylemektedir (s.15). Bu durumda, sanatsal üretimlerin ya da ifadelerin varlık sebebi insan yaşamı ile şekillenmektedir. Read (2018), ilkel dönemlerde toplumların her alan gibi sanatta da faydacı bir yaklaşım sergilediklerini belirtmektedir (s.28). Faydacı bir yaklaşımın da insan odaklı olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bu durumda faydacılığın hangi düzlemde kullanılması gerektiğinin önemi ortaya çıkmaktadır.

Faydacılık; birey, toplum ya da birey ve toplum bağlamında yaşamın inşası için mi kullanılmalı? Yoksa sadece faydacılık üzerine kurgulanan bir perspektif mi oluşturulmalı? “Sanatın öğretilmesi mi” önemlidir? Yoksa “bireylerin sanatla eğitilmesi mi” daha gereklidir? (San, 2010, s.13). Bu sorular ise eğitim ve sanatın birlikteliğine dikkati çekmektedir. Çünkü sanat eğitim ile birleştiğinde toplum ve birey perspektifinde şekillenen yaşamı doğru algılayabilme, anlamlandırabilme ve yorumlayabilme sürecinin bir parçası olarak görülebilir (Şahin & Yağcı, 2012). Erbay (1997) bu durumu; bireyin

kendisini anlatabilmesi açısından bireyi estetik bir düzeye ulaştırma üzerine yapılan çaba olarak tanımlamaktadır. Ayaydın (2015) ise, sanat ve bilimin eğitim ile bir araya gelebileceğini ifade etmektedir (s.49). Amaç; sanatsal değerlere karşı olumlu tutum oluşturmaları, bireylerin özgün düşünebilme kabiliyetlerinin geliştirilmesi ve estetik kaygının oluşması ile bedensel ve ruhsal bir bütünlük sağlamaktır (Artut, 2020). Sanat alanındaki sınırlılık bireyin dünyasındaki sınırlılıkla paralellik göstermektedir (Erbay, 1997).

Bu nedenle sanat, insan yaşamı üzerinde derin bir etkiye sahip olan ve bireylerin duygusal, entelektüel ve sosyal gelişimine katkıda bulunan bir olgu olarak kabul edilmektedir. Sanatın, insanların duygusal ihtiyaçlarını karşılamanın yanı sıra yaratıcılıklarını ve estetik anlayışlarını geliştirmelerine de olanak sağladığı belirtilmektedir. Bu bağlamda sanat, bireylerin sanatsal yeteneklerini keşfetmelerini, ifade etmelerini ve derinleştirmelerini sağlayarak kişisel ve sosyal refahlarını artırmaktadır (Zimmerman, 2010).

Ayrıca sanatın, birey ve toplum bağlamında olan biteni sorgulatma ve olaylar karşısında kolektif bir farkındalık oluşturma yeteğinin de olduğu düşünülmektedir. Sanatın toplumsal olma potansiyelinin bu yeteneği sergilemesi için olanak tanıdığı söylenebilir. Bu bağlamda sanat hangi araçlar üzerinden bu yeteneğini sergilemektedir? Birey ve toplum temelinde kolektif farkındalık oluşturma sürecinde hangi kaynaklar sanat için zemin oluşturmaktadır? Bu kaynaklar sanatın etkileri ile nasıl sonuçlar ortaya çıkarmaktadır? Bilimsel araştırmalarda ve raporlarda bu araştırmanın amacına yönelik nasıl sonuçlar elde edilmiştir? Bu sorular, ulusal ve uluslararası bilimsel araştırma kanıtları ile desteklenerek aşağıda rapor edilmiştir.

KÜLTÜREL İFADE VE MİRASI KORUMA

Güvenç (1974), kültürel kavramının toplumsal kavramını da kapsadığını ve toplumsal olgu ile kültürel olgu'nun ayrımının yapılmasının çok kolay olmadığını belirtmektedir. Williams (1977), kültür üzerine yapılan tanımlamaların yüzlerle ifade edilebileceğini belirtmektedir. Çünkü kültür kavramı birçok disiplin ile birlikte anılabilmektedir (s.76-77). Kültür, birey ya da toplumların düşünce ve değerler sistemini oluşturan eserler ve varlıklar bütünü olarak tanımlanabilir (Özlem, 2000).

Kültür kavramı ile ilişkili disiplinlerin başında gelen sanat ise; kültürel faaliyetlerin, tarihin ve toplumsal değerlerin bir yansıması olarak hizmet etmektedir. Sanatçılar plastik, fonetik sanatlar, edebiyat vb. gibi diğer alanlar aracılığıyla çağına, bulunduğu ortama özgü fikir, perspektif ve duyguları ifade etmektedir. Sanat, kuşaklararası bellek aktarımı ile farklı kültürler ve tarihsel dönemler ile ilgili fikir sahibi olmayı, empati ve kültürel duyarlılık kurmayı teşvik etmektedir. Böylece kültürler arası tanışıklık ile anlayış temeli oluşturulabilmektedir. Sanat, iletişim kapasitesinin etkisiyle farklı coğrafyalardan, kültürlerden ve farklı zamanlardan bireylerin birbirleriyle eserler, sesler, anlatılar

aracılığıyla iletişim kurmasını sağlar. Bu anlamda sanat, kültürel değer ve duyguları, bir tarihi belge gibi kaydederek zaman ile coğrafyalar arası boyuta aktarır. Ayrıca tarih, gelenek ve görenekler için bir tarihi belge niteliğindedir. Bu durum kültürel mirasın korunmasında önemli rol oynar. UNESCO (Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu) tarafından yürütülen araştırmalar, sözlü gelenekler, ritüeller ve sahne sanatları gibi somut olmayan kültürel mirasın korunmasında sanatın önemini göstermektedir (UNESCO, 2003).

Kültürel Çeşitliliğin Temsili

Sanat kültürel çeşitlilik bakımından temsiliyet ifade etmektedir. Bireyler açısından kültürel kimlik ve deneyimin temsilcisi olabilmektedir. Uluslararası Sanat Konseyleri ve Kültür Kurumları Federasyonu (IFACCA), sanatın kültürlerarası diyalog ve anlayışı teşvik etmedeki rolüne dikkat çekmektedir (Teng, 2024). Örneğin Chris Ofili, kültürel geçmişlerinden ve deneyimlerinden ilham alarak farklı bakış açılarını ve anlatıların yansıtan sanat eserleri oluşturmakta ve küresel, sanatsal ifadenin zenginliğine ve çeşitliliğine katkıda bulunmaktadır (Bastaban, 2021). TRT'nin 24 saat kültür, sanat vb. gibi programları da bunu desteklemektedir (Çankaya, 2003).

Marjinalleştirilmiş Toplulukların Güçlendirilmesi

Ötekileştirme, marjinalleştirilmiş topluluklarda ve bireylerde; kendini ifade etme, temsiliyet ve savunma ihtiyacını doğurabilmektedir (Selvaraj, 2021). Araştırmalar, sanat ve sanat birlikteliklerinin ötekileştirilmiş grupların seslerini yükseltmedeki rolünü vurgulamaktadır (Abbotts & Spence, 2013; Gentle, 2020; Waller, 2003).

Özellikle birlikte yapılan sanat işlerinin ve sergilerin eşitlikçi ruhu desteklediğini ve dışlanmışlık hissini azalttığını göstermektedir (Frosting, 2011). Bu nedenle toplum temelli sanatsal projeler, atılımlar marjinalliği kırabilir ve kültürel mirası geri kazanmada, kolektif farkındalık oluşturmada, toplumsal haklar ve kimlik tanımlamalarında etkili olabilir.

Kültürel Etkileşim ve Diyalogun Teşvik Edilmesi

Farklı kültürel geçmişlere sahip bireyler etkileşim ve işbirliği anlamında sanat faaliyetleri ile teşvik edilebilir, kültürel alışveriş ve diyalog desteklenebilir. Küresel anlamda güven ve anlayış üzerine köprüler inşa etmek amaçlı sanatsal faaliyetler yürüten British Council buna örnek olarak gösterilebilir. Kurumun ortaya koyduğu küresel projeler, sanatın hem yerel hem de küresel anlamda kültürlerarası anlayışı ve işbirliğini kolaylaştırmadaki rolünü ön plana çıkarmaktadır (Babaoğlu, 2019). Örneğin, bienaller, trianeller, sergiler, sanatçı ve izleyici açısından farklı kültürlerle etkileşime girmeyi, saygıyı ve takdiri teşvik edici olabilmektedir. Ayrıca bu durum kültürel bölünmelere karşı sanatın birleştirici platformlara sahip olduğu göstermektedir. Araştırmalar, farklı kültür

ve bireylere ait sanat eserlerine “maruz kalmanın” (Kidd & Castano, 2013) bireylerde kültürel empatiyi ve hoşgörüyü arttırdığını göstermektedir (Sherman & Morrissey, 2017).

Günümüzde küreselleşme olgusu bu durumu birçok enstrüman ile gerçekleştirmektedir. Kültürel ve ekonomik sınırlar ortadan kaldırılmış durumdadır. Aracı olarak; reklamlar, diziler, sosyal medya, afişler vb. gibi platformlar kullanılmaktadır. Bireyler olumlu olumsuz görsel bir istilaya maruz bırakılmış durumdadır. Bu anlamda kültürün devamını sağlamak bir çaba gerektirmektedir. Azılıoğlu & Yılmaz (2021) da bu çabayı sanat ile ilişkilendirmektedir. Sanatı; sanatçıların kültürlerini ve köklerini “sosyolojik-etnolojik” bilgi kaynağı olması yönü ile vurgulamaktadır (s.444). Bu nedenle sanatın sosyal diyalog ve kültürel etkileşim anlamında ötekiyi anlama üzerine etkili olduğu söylenebilir (Sherman & Morrissey, 2017).

Sosyal Değişim ve Savunuculuk için İlham

Sanat, sosyal meseleler hakkında farkındalık oluşturabilir. Adaletsizliklere karşı duruşlarla, pozitif sosyal dönüşümü teşvik ederek, sosyal savunuculuk ve değişim için de bir çıkış olabilir. National Endowment for the Arts tarafından yürütülen “Healing, bridging, thriving: A summit on arts and culture in our communities” çalışması, sanatın sivil katılım ve sosyal aktivizmi, sosyal iyileşme ve gelişmeyi teşvik etmedeki rolünün altını çizmektedir (NEA, 2024).

Sosyal değişim ve dönüşüm için etkili performanslar ve eserler üreten sanatçılar; sanat eserlerini ezilenleri savunuculuk, aktivist eylemler ve toplumsal örgütlenmeler için bir araç olarak kullanabilmektedirler. Bu bağlamda Naci El Ali, Banksy, Ai Weiwei vb. gibi sanatçılar insan hakları, çevresel adalet ve ırksal eşitlik gibi konuları ele almış, kolektif eylem ve değişime ilham vermişlerdir (Bastaban, 2023).

Sanatla uğraşmak beraberinde sorgulamayı da getirmektedir. Özellikle eleştirel sanat ve bilimin birlikteliği; “vizyon, dil ve değerler” açısından hem bilime hem de dolaylı olarak topluma ışık tutmaktadır (White, 2017, s.223). Bu bağlamda geleneklere meydan okuma ya da alternatif bakış açıları oluşabilmektedir. Bakıldığında sergiler bazen siyasi ve sosyal meseleleri ele almak için bir platform görevi üstlenmiştir. Bu açıdan sanat topluluklarda aktivizm ve diyalogu teşvik etmekte kullanılabilir. “Venedik İstanbul Seçkisi” örneğinde olduğu gibi; sanat başkaldırı şeklindeki ipuçları içeren üretimleriyle “politik aktivizmle” olan ilişkisini de göstermektedir (Kınam, 2021, s.53).

Kültürel Kimlik, Sosyal Uyum ve Katılımın Teşvik Edilmesi

Sanat, insanlarda birliktelik, aidiyet ve topluluk duygusunu teşvik ederek sosyal uyumu destekler (Frosting, 2011). Sanat temelli etkinlikler ve gruplar sosyal bağları güçlendirmekte; özellikle azınlıkta kalanlar açısından alternatif “iletişim ve ifade olanağı” tanımaktadır (Ajodhia, 2019, s.54). Bu yolla sanatın geleneklerin, değerlerin

bireyler ve gruplar açısından yansıtılması adına da bir ortam oluşturduğu söylenebilir. Örneğin, siyahların sesi olmak adına yola çıkan Black Lives Matter (Francis & Wright-Rigueur, 2021) hareketi sanatı birçok disipliniyle; kendi seslerini yükseltmek, ötekileştirmeye karşı duruş ve adaleti hâkim kılma adına kullanmışlardır. Bu durum sanatın bireyleri idealler etrafında toplama ve kolektif hareket etme adına katkı sağladığını göstermektedir.

Bu başlıklar ve örnekler, araştırmalarda elde edilen kanıtlarla beraber sanatın sosyal ve kültürel öneminin altını çizmektedir. Sanat; kültürel perspektif, çeşitlilik, normları değerlendirme, diyalog, sosyal uyum, toplumsal katılım ve kolektif farkındalık için önemli bir araç olabilmektedir. Toplumlar ve devletler sanatın bu yönü ile kapsayıcı ve empatik bir gelecek inşa edebilirler.

ELEŞTİREL DÜŞÜNME, ANALİZ VE YARATICILIK

Araştırmalar, sanat eğitiminin “ifade edici ve bilişsel becerileri teşvik ederek yaratıcılığı ve eleştirel düşünmeyi geliştirdiğini” ortaya koymaktadır (Lukaka, 2023, s.1). Eğitimcilerin ve sanatla ilgilenen kesimlerin sanata yönlendirme ve sanatla etkileşime geçirme metodları, sanatın eleştirel düşünme ve analiz becerileri üzerinde olumlu etki oluşturduğunu göstermektedir. Özellikle hayata bakış ve karmaşık sorunların “olası çözüm yollarını” belirleme konusunda farklı perspektifler sunabilmektedir (Lampert, 2006, s.50). Bu süreç, bireylerin gözlemlene, analiz etme ve gözlemlerini ifade etme yeteneklerini keskinleştirerek genel bilişsel becerilerini geliştirebilir.

Görsel Okuryazarlık ve Gözlem

Sanat görme ve yorumlama ile ilişkili olduğundan görsel okuryazarlık becerilerini de etkilemektedir. Bu bağlamda sanatın birçok disiplinle ilişkili ele alınması olumlu sonuçlar ortaya çıkarmıştır (Yalım & Kılıç, 2023). Görsel okuryazarlık ve gözlem günümüzde analitik muhakeme açısından önemli beceriler olarak ön plan çıkabilmektedir.

Analitik Muhakeme ve Bilişsel Esneklik

Eserleri analiz etme, yorumlama ve sentez üretimler çıkarma analitik muhakemeyi geliştirebilmektedir. Analitik muhakeme anlam ve bağlam ilişkisi kurabilme yeteneği olarak ifade edilebilir. Sanatın bu yeteneği geliştirme adına birçok tetikleyici faktöre sahip olduğu görülmektedir. Çünkü sanat eğitimi bireyleri düşünmeye, sorgulamaya ve eleştirel yaklaşmaya teşvik edici bir yapı sunmaktadır (Leong, 2010). Bu nedenle de bireyler sorunlar karşısında çözümler ve perspektifler oluşturarak bilişsel esneklik kazanabilirler. Araştırmalar, sanat eğitiminin bireylerdeki özgün düşünme becerilerini geliştirerek; bilişsel esneklik ve uyarlanabilir düşüncede iyileşmelere yol açtığını göstermektedir (Lukaka, 2023).

Sanat aynı zamanda yaratıcılığı ve özgün düşünmeyi de besler. Bireyler kalıpların dışına çıkarak orijinal bakış açısını sanatla yakalayabilirler. Farklı düşünebilme, bir soruna birden fazla çözüm içerirken; orijinal fikirler sunma yaratıcılık ile ilişkilendirilmektedir. Özellikle yaşamlarında tükenmişlik durumları oluşan bireylerde (demans hastaları, bakımevi yaşlıları vb. gibi) (Hannemann, 2006) sanatın etki ettiği yaratıcı çözüm yolları yaşam kalitesini daha olumlu etkilemektedir. Bireyler adaptif problem çözme becerilerini geliştirerek zorluklara farklı perspektiflerden yaklaşabilirler ve yenilikçi çözümler geliştirebilirler. Çünkü sanat özgünlüğü teşvik etmektedir. “Özgünlük ise yaratıcılığın ayırt edici özelliği olarak kabul edilmektedir” (Nijstad, De Dreu, Rietzschel & Baas, 2010, s.35).

Bu örnekler, sanatın eleştirel düşünme, risk alma, deneme yanılma, analitik muhakeme, analiz vb. gibi bilişsel süreçler üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. Bireyler sanatla ilgilenerek; görsel okuryazarlıktan yaratıcılığa kadar birçok becerisini geliştirebilir. Sonuç olarak entelektüel gelişim ve kolektif bakış açısından sanat önemli bir alan olarak öne çıkmaktadır.

DUYGUSAL VE PSİKOLOJİK GELİŞİM

Sanatla uğraşmanın duygusal ve psikolojik iyi oluş üzerinde derin etkileri olabilir. Akademik olarak sanat eğitimi almak kendini ifade etme, iç gözlem ve duygusal keşif için fırsatlar sağlar. Empati, öz farkındalık ve dayanıklılığı teşvik ederek bütünsel gelişimi destekleyebilir (Sherman & Morrissey, 2017). Sanat üzerine zaman geçirme ve birliktelikler (terapi bağlamında da düşünülebilir) travmatik, fiziksel ve psikolojik yaralanmaları dışsallaştırmada (Walker, Kaimal, Koffman & Degraba, 2016) ve bu tür anıları bütünleştirmede (Lobban, 2016) etkili olabilmektedir.

Stres Azaltma

Stres; tükenmişlik, kaygı, öfke, işte devamsızlık vb. gibi birçok olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. Örneğin, sadece Almanya’da strese bağlı işte devamsızlık 20 milyar euroya mal olmuştur (Martin, Oepen, Bauer, Nottensteiner, Mergheim, Gruber & Koch, 2018). Araştırmalar ise, sanatsal faaliyetlerin kortizol düzeyinde olumlu değişimler ile stresi azalttığını göstermektedir (Kaimal, Ray & Muniz, 2016). Sanatın bu yönü, olaylara karşı verilen tepkilerde tutarlılık oluşturabilir. Bakıldığında sanat faaliyetleri dinginlik, rahatlama, öz soyutlama ve arınma bağlamında tercih edilmektedir. Bu perspektifin ise sanatın stres azaltmaya, kişilik gelişimine ve dolaylı olarak da bakış açısına etki ettiği düşünülebilir (Johnson & Sullivan-Marx, 2006).

Ruhsal Arınma

Sanatla ilgilenmek; huşu (ney, ebru vb.), ilham ve neşe gibi olumlu duyguları arttırabilmektedir. Ayrıca boyama ve çizim etkinliklerinin de depresyon ve anksiyete semptomları üzerine olumlu etkiler oluşturduğu görülmüştür (Newland & Bettencourt,

2020). ‘Müzik ruhun gıdasıdır’ ifadesi bu durumla ilişkilendirilebilir. Olumsuz ya da harika bir durumla karşılaşıldığında atılan çığlıklar da ruhsal arınma ihtiyacının ipuçları olabilir. Kişi ruhsal arınma ile öz kimliğini de keşfetme olanağı bulabilmektedir. Bu bağlamda sanat, kişisel gelişim ve kendini tanıma anlamında da bir araç özelliği taşır.

Bu örnekler, sanatla uğraşmanın stres, depresyon, Alzheimer, şizofreni, otizm, ruh, ifade ve bilişsel gelişim gibi çeşitli psikolojik süreçlerdeki faydalarını vurgulamaktadır (Hu, Zhan & Xu, 2021). Bu nedenle, ruh sağlığını ve huzuru desteklemek adına sanatı terapötik müdahalelere ve günlük yaşama dâhil etmek önemli görülmektedir. Sanat bu yönü ile bir gereklilik oluşturmaktadır.

İLETİŞİM VE İFADE

Toplum temelli sanat eğitimi hem özgün düşünmeyi hem de kendini ifade edebilmeyi kolaylaştırmaktadır (Kim, 2015). Çünkü sanat, iletişim ve ifade biçimi olarak tanımlanmaktadır. Çağın çocuğu olan sanatçılar ise dil engellerini; metaforlar ve anlatılar aracılığı ile aşan, aynı zamanda karmaşık fikir ve duyguları aktaran eserlerini, bu yönde kullanabilmektedirler. Bu nedenle sanat ve sanat eğitimi bireyleri iletişim ve ifade becerileri konusunda desteklemektedir. Birlikte yapılan sanatsal etkinlikler de ise bu durum daha açık bir şekilde görülmektedir (Apaydın, 2001).

Örneğin, başarılı Türk ressamlarından Nevin Çokay’ın eserlerine bakıldığında: sanatın toplum, ilişkileri kavrayabilme, cinsiyet iletişimi, karmaşa, kaos vb. gibi ifade ve iletişim unsurlarının temsilini yansıttığını görmekteyiz. Sanatın bu dili sözlerle iletilmesi güç olan ya da zaman alan ifadelerin ve kolektif tepkilerin çok daha etkili ve kolay iletilebildiğini göstermektedir (Yayan & Işık, 2022).

Sözsüz İletişimin Kolaylaştırılması

“Hiçbir şey söylemeden çok şey söylemek” (Sharma, 2013, s.312) sanat ile mümkün olabilmektedir. Çünkü sanat sözsüz iletişim için kendine özgü, salt bir platform sağlamaktadır. Bireyler ve toplumlar duygu, düşünce ve fikirlerini sembol ve metaforlar ile sözsüz bir şekilde anlatabilmektedirler. Örneğin, kültürel motifler buna örnek olarak gösterilebilir. Bu nedenle sanatsal semboller ve motifler ulusları ortak geçmişte birleştirmekte ve iletişimsel değer taşımaktadırlar (Er & Hünerel, 2012).

Duygusal İfadenin Geliştirilmesi

Sanat bireyler için güvenli alan, özgün düşünme ve ifade etme sürecinde bir araç görevi görmektedir. Araştırmalar sanatla uğraşmanın duygusal ifade konusunda rahatlık oluşturduğunu göstermektedir. Özellikle sanatın “içsel çığlıkların dışavurumunda, aklın kelimelere uyguladığı baskıyı” (Bostancıoğlu & Kahraman, 2017, s.160) kaldırdığı belirtilmektedir. Bu anlamda sanat terapisi müdahaleleri öne çıkmaktadır. Sanatın terapi

özelliği duygusal ifade için bir araç olarak kullanılmaktadır (Johnson & Sullivan-Marx, 2006).

Empatiyi Teşvik Etme

Sanat; bireyler ve ötekiler açısından deneyim ve perspektiflerin duygusal bağ ile paylaşılmasını sağlayabilir (Peloquin, 1996). Sanatın bütün dalları bu anlamda etkileşim alanı olarak bireyleri kendisine çekebilme kapasitesine sahiptir. Örneğin, sadece sinema bile bu anlamda ötekiyi tanıma, anlama, etkileşim kurabilme ve bu yolla empatik beceri kazanma anlamında etkili olabilir.

Sanat günümüzde küresel krizler, çevresel sorunlar ve ekonomik problemlerinde çözümünde empatiyi teşvik edebilir. Özellikle “çevresel sanat eğitiminin” kolektif farkındalık oluşturmada etkili olabileceği belirtilmektedir (Sunassee, Bokhoree & Patrizio, 2021, s.215).

Temsil, Görünürlük ve Sosyal Adalet Savunuculuğu

Sanat marjinal gruplar için de özgün ortam ve destek sunmaktadır. Sanatın bu anlamda marjinal grupları desteklemede etkili olabileceği düşünülmektedir (Sellman, 2015). Çünkü kendilerini ifade etmeleri açısından sanat bir platform sağlamaktadır. Örneğin, Kara Walker, Banksy ve Yayoi Kusama gibi çağdaş sanatçılar ifadelerini; sosyal karşıtlıklar, adaletsizlikler üzerinden perspektif oluşturmak ve marjinalleştirilmiş grupların sesi olmak, kolektif farkındalığa ışık tutmak adına kullanılmaktadırlar.

Sanat projeleri, toplumsal girişimler marjinal birey ve gruplar açısından kimlik, savunma ve kendi anlatıları için bir alan oluşturmaktadır. Özellikle Black Lives Matter Global Network gibi kuruluşlar, toplulukları kolektif eylem ve farkındalık adına savunuculuk, kimlik ve meydan okuma vb. gibi konularda etkili kılmaktadır. Protesto sanatı, sokak sanatı, performans sanatı ve multimedya enstalasyonları gibi sanatsal formlar, yerli hakları, göçmen hakları ve diğer sosyal adalet davaları için harekete geçirmede etkili olmuştur. Örneğin, 1985’te Cleve Jones tarafından tasarlanan Ulusal AIDS Anıtı (AIDS Anma Yorganı), küresel etkisi sebebiyle 1989’da Nobel Barış Ödülüne layık gösterilmiştir (Pelosi, 2021, s.1).

Bakıldığında sanat; iletişim, ifade, temsil ve kişilerarası bağlantı anlamında kolaylık sağlamaktadır. Aynı zamanda duygusal ifade ve kültürel empatiyi teşvik etmede de güçlü bir araç olma özelliği taşımaktadır. Bu anlamda sanatın sosyal uyum ve kolektif bilinç anlamında etkili olduğu görülmektedir.

EKONOMİK DEĞER

Sanat bireysel bir ifade olmanın dışında; ekonomik temellere de dayanmaktadır. Sanat, oluşturulma sürecinden, yönetim ve dağıtımına kadar birçok alanı beslemektedir.

Aslında bir istihdam sahası ortaya çıkmış durumdadır. Bu nedenle sanat hem alıcı hem de sanatçı açısından bir pazara sahiptir. Artmarket.com CEO'su Thierry Ehrmann (2024), 2023 yılı sanat pazarına ilişkin değerlendirmesinde; müzayedelerin tam hızla devam ettiğini ve müzayede işlemlerinin mutlak rekorlara ulaştığını belirtmektedir. Pazarın büyüklüğü yavaşlamalara rağmen UBS'nin: "İki yıllık büyümenin ardından sanat piyasasındaki satışlar 2023'te yavaşladı ve yıllık %4 düşüşle tahmini 65 milyar dolara geriledi" ifadeleri sanatın ekonomik olarak da ciddi bir değer oluşturduğunu göstermektedir (UBS, 2024). Bu verilere bakıldığında sanatın büyüme ve yakınma anlamında da bir paya sahip olduğu söylenebilir.

İş ve Gelir İmkânı

ABD ticaret bakanlığının Bureau of Economic Analysis (BEA) kurumunun 2024 verilerine göre: Ülkenin "Sanat ve kültürel ekonomik faaliyetler 2021 yılında gayrisafi yurtiçi hasılanın (GSYH) yüzde 4,4'ünü veya 1,02 trilyon dolarını oluşturmuştur" ; iş istihdamı ile ilgili veriler ise: "Ülke genelinde sanat ve kültür alanındaki toplam istihdam sayısı 4,9 milyon olmuştur. Sanat ve kültür istihdamı 49 eyalette artmıştır" (BEA, 2024). Bakıldığında ABD'de yapılan bu analiz, sanatın küresel anlamda da iş ve gelir sahası olabileceğini göstermektedir. Çünkü sanat; bilet satışları, bir ürün olarak pazarlama, lisanslama bağlamında gelir imkânları sağlamaktadır. Örneğin; 2018-2019 sezonunda Broadway, New York ekonomisine 14,7 milyar dolar katkı yaparken; sezon içerisinde 246 bin kişiden fazlası doğrudan Broadway gösterileri kapsamında istihdam edilmiştir (Linder, 2023).

Yaratıcı Endüstri ve İnovasyon

Sanat yapısı gereği özgün içerik üretimleri sunmaktadır. Sanatın bu yönü endüstriyel tasarımlar ve inovatif fikirler için de avanagrđ bir yapı oluşturabilmektedir. Sanat sürekli bir yenilenmeyi teşvik ettiği için kültürel alışveriş ile yeni kapılar aralayabilme potansiyeli barındırmaktadır.

Kültürel ve endüstiriyel anlamda özgün üretimler ortaya koyan sektörler, hem istihdam hem de ekonomi bakımından ciddi boyutlara ulaşabilmektedir. UNESCO'nun Kültür Politikalarının Yeniden Şekillendirilmesi raporu verileri; bu sektörlerin 2.250 milyar dolar gelir ve 30 milyon kişilik bir istihdam oluşturduğunu göstermektedir (UNESCO, 2024). Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı raporunda da: "Bazı katılımcı ülkeler belirli sektörleri uluslararası ticaret için öncelik olarak belirlemiştir. En sık vurgulanan sektörler arasında müzik (33 katılımcı ülkenin 15'i tarafından belirtilmiştir), görsel-işitsel sanatlar ve endüstri, moda, video oyunları, tasarım, sahne sanatları, animasyon ve film endüstrisi yer almaktadır" (UNCTAD, 2022, s.3). Örneğin, Berlin, Paris ve New York gibi şehirler teknoloji, tasarım ve spor vb. yönleri ile kültür-sanat üretimlerinin merkezleri olarak anılmaktadırlar.

Ayrıca “yaratıcı endüstrilerde inovasyon” sanatsal yaratıcılık ile doğrudan ilişkilendirilmektedir (Gohoungodji & Amara, 2023, s.2713). Bu nedenle estetik/ürün/inovasyon ilişkisi (Akgün, Keskin & Kırçovalı, 2019) ile sanatsal yaratıcılığın inovasyon için öncü bir güç olduğu ortaya çıkmaktadır. Yani sanatın eksikliği, teknolojik yenilikleri katmazsak yaratıcı endüstrilerde inovasyon için olumsuz bir perspektif oluşturabilmektedir (Gohoungodji & Amara, 2023). Bu nedenle sanat üzerine oluşturulan girişimler hem toplumsal kalkınma hem de ekonomik faaliyetleri teşvik ederek toplumsal refahı arttırabilir. Böylece bir birliktelik ve dayanışma ruhu doğar. Dayanışmanın ise var olan problemler karşısında kolektif hareket kabiliyeti anlamına geldiği söylenebilir.

Turizm ve Kültürel Miras

Sanat ve kültürel cazibe merkezleri, dünyanın dört bir yanından katılımcı çeken ve yerel ekonomileri canlandıran önemli turizm unsurlarındandır. Americans for the Arts tarafından yürütülen araştırma, Arts & Cultural Production Satellite Account programı ile 730 milyar dolarlık bir endüstriyi işaret etmektedir. Bu endüstri ülke için ulaşım, tarım ve inşaat gibi sektörlerin gayri safi yurtiçi hasılasından daha büyük bir pay (Lynch, 2024, s.1). Bu bağlamda sanatın ekonomiler açısından dikkat çekici bir hacminin olduğu görülmektedir.

Kültür turistlerinin diğerlerine oranla daha fazla harcama gerçekleştirdiği ve daha uzun süre konaklama yaptığı belirtilmektedir (Childs, 2024). Örneğin, sadece müzeler bile her yıl milyonlarca ziyaretçisi ile (Louvre, Metropolitan vb. gibi) kültürel turizm için önemli birer örnektir.

Bu örnekler ise, sanatın küresel ekonomi içerisinde istihdamdan inovasyona kadar toplumsal refah, kültürel yaşamı koruma ve zenginleştirme anlamında kolektif bir bilinç oluşturabilme kabiliyetini göstermektedir.

SONUÇ

Sanat, tarih öncesi çağlardan bu yana insan varlığının ayrılmaz bir parçası olmuş, toplumu ve yaşamı sayısız şekilde etkilemiştir. Eski uygarlıklardan günümüz kültürlerine kadar sanat; bir iletişim, kültürel ifade ve toplumsal dönüşüm aracı olarak hizmet etmiş, tarihin akışını şekillendirmiş ve insan deneyimini zenginleştirmiştir. Sanat birileri için ortaya çıkmamıştır, aynı zamanda herkes içindir.

Bu araştırmada ele alınan başlıklar, araştırmalar ve analizler sanatın toplumsal yaşam ve bireysel tercihler üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. Araştırma sanatın hem birçok disiplinle hem de salt olarak güçlü bir araç olduğunu göstermiştir. Bu nedenle birey ve toplum temelinde empatik bir dünya oluşturulması, sanat ile mümkün olabilir. Çünkü sanat geçmişte olduğu gibi gelecekte de yaşamın vazgeçilmez bir parçası olarak

devam edecektir. Böylece sanat ve kültür eğitim aracılığı ile gelecek toplumlara aktarılabilir.

Son söz olarak bu araştırmada ortaya çıkan sonuçlar; sanatın, birey ve toplum açısından küreselleşme, sanayileşme ve teknolojik gelişmeler ışığında uygarlığı şekillendirebileceğini göstermektedir. Sanat kolektif farkındalık, bilinç ve perspektif oluşturma sürecinde; sosyal problemlerin çözümünde öncü rol almaktadır. Özellikle savaş, göç, ötekileştirme, yalnızlaşma ve yabancılaşma gibi küresel krizlerin derin etkileri karşısında sanat ve sanat eğitiminden fayda sağlanabilir.

KAYNAKÇA

Abbotts, J. & Spence, W. (2013). Art and wellbeing in a deprived Scottish community. *Journal of Public Mental Health*, 12(2), 58–69. <https://doi.org/10.1108/JPMH-12-2012-0022>

Adorno, W. T. & Benjamin, W. (1999). *The complete correspondence 1928–1940* (1. Baskı). H. Lonitz (Ed.), (Trans. N. Walker). Harvard.

Ajodhia, A. & CohenMiller, A. S. (2019). Can arts-informed pedagogy facilitate communities of learning and belonging for minoritised early years children? An integrative review of research. *International Journal of Early Years Education*, 32(1), 52–67. <https://doi.org/10.1080/09669760.2019.1685467>

Akgün, A. E., Keskin, H. & Kırçovalı, S. Y. (2019). Organizational wisdom practices and firm product innovation. *Review of Managerial Science*, 13, 57–91. <https://doi.org/10.1007/s11846-017-0243-2>

Apaydın, M. (2001, Kasım 1-3). *Koro ile müzik eğitimin toplumun müziksel düzeyini geliştirmedeki yeri ve önemi* [Bildiri sunumu]. I. Ulusal Koro Eğitimi ve Yönetimi Sempozyumu. Ankara, Türkiye.

Artut, K. (2001). *Sanat eğitimi kuramları ve yöntemleri* (1. Baskı). Anı.

Artut, K. (2020). *Sanat eğitimi kuramları ve yöntemleri* (8. Baskı). Anı.

Ayaydın, A. (2015). *Görsel sanatlar eğitimi* (2. Baskı). Nobel.

Azılıoğlu, K. & Yılmaz, M. (2021). Toplumsal ve kültürel değişimlerin sanat eğitimine yansımaları. *JRES*, 8(2), 443–461. <https://doi.org/10.51725/etad.1034600>

Babaoğlu, R. (2019). British Council, köy enstitüleri ve savaş ortamında kültürel diplomasinin yollarını aramak. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 34(1), 23–48. <https://doi.org/10.18513/egetid.596045> <https://doi.org/10.18513/egetid.596045>

Bastaban, Ü. (2021). Güncel resimde etnik kimlik: Chris Ofili örneği. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 27(47), 453–462. <https://doi.org/10.32547/ataunigsed.909781>

Bastaban, Ü. (2023, Mart 25-26). *Küresel krizler ve sanat Ai Weiwei ve Banksy* [Bildiri sunumu]. ESSA Sempozyumu, Ankara, Türkiye.

BEA. (2024, Mart 19). *Arts and Cultural Production Satellite Account, U.S. and States, 2021*. BEA. <https://www.bea.gov/news/2023/arts-and-cultural-production-satellite-account-us-and-states-2021>

Bingham, C. S. (2011). *Art reflects life: The artist as observer and social critic* (1. Baskı). Lexington.

Bostancıoğlu, B. & Kahraman, M. E. (2017). Sanat terapisi yönteminin ve tekniklerinin sağlık-iyileştirme gücü üzerindeki etkisi. *Beykoz Akademi Dergisi*, 5(2), 150-162. <https://doi.org/10.14514/BYK.m.21478082.2017.5/2.150-162>

Campbell, J. S. (2011). *Italian Renaissance art* (1. Baskı). Thames & Hudson.

Çankaya, Ö. (2003). *Bir kitle iletişim kurumunun tarihi:1927-2000* (1. Baskı). Yapı Kredi.

Childs, C. (2024, Mart, 15). *How culture and heritage tourism boosts more than a visitor economy*. Travel Research Agency. <https://www.mytravelresearch.com/>

Doss, E. (2002). *Twentieth-century American art* (1. Baskı). Oxford.

Ehrmann, T. (2024, Mart 19). *Foreword by Thierry Ehrmann, CEO of Artmarket.com and Founder of Artprice*. artprice.com by ARTMARKET. <https://www.artprice.com/artprice-reports/the-art-market-in-2023>

Er, B. & Hünerel, S. Z. (2012). Bir iletişim aracı olarak el sanatları. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 1(1), 169-177.

Erbay, M. (1997). Sanat eğitiminin önemi. *Anadolu Sanat Anadolu Üniversitesi GSF*, 50-55.

Erinç, M. S. (2009). *Sanat sosyolojisine giriş* (1. Baskı). Ütopya.

Foster, H. (1996). *The return of the real: The avant-garde at the end of the century* (1. Baskı). MIT.

Francis, M. M. & Wright-Rigueur, L. (2021). Black Lives Matter in historical perspective. *Annual Review of Law and Social Science*, 17, 441-458. <https://doi.org/10.1146/annurev-lawsocsci-122120-100052>

Fromm, E. (1955). *The sane society* (1. Baskı). Rinehart.

Frostig, K. (2011). Arts activism: Praxis in social justice, critical discourse, and radical modes of engagement. *Art Therapy*, 28(2), 50-56. <https://doi:10.1080/07421656.2011.578028>

Gentle, E. (2020). Facilitating art groups: How art therapy and community arts paradigms can intersect to support connection with marginalised groups. *JOCAT*, 15(1), 82-93.

Gohoungodji, P. & Amara, N. (2023). Art of innovating in the arts: definitions, determinants, and mode of innovation in creative industries, a systematic review. *Review of Managerial Science*, 17(8), 2685-2725. <https://doi.org/10.1007/s11846-022-00597-7>

Gombrich, E. H. (2007). *Sanatın öyküsü* (5. Baskı). (Çev. E. Erduran & Ö. Erduran). Remzi.

Gombrich, E. H. (1995). *The story of art* (16. Baskı). Phaidon.

Göğebakan, Y. (2011). Sanat tarihi öğretiminde yöntem karşılaştırması. *İnönü Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi*, 1(1).

Gross, B. C. (2016). Creating community from the inside out: A concentric perspective on collective artmaking. *Arts Education Policy Review*, 118(1), 51-59. <https://doi.org/10.1080/10632913.2016.1244781>

Güvenç, B. (1974). *İnsan ve kültür* (2. Baskı). Remzi.

Hannemann, B. T. (2006). Creativity with dementia patients: Can creativity and art stimulate dementia patients positively?. *Gerontology*, 52(1), 59-65. <https://doi.org/10.1159/000089827>

Hu, J., Zhang, J. & Xu, J. (2021). Art therapy: a complementary treatment for mental disorders. *Frontiers in psychology*, 12, 686005. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.686005>

İlhan, K. (2011). *Amerikan vatandaşı ve sosyal rol modeli oluşturulmasında Norman Rockwell illüstrasyonlarının katkısı ve irdelenmesi*. (Tez No. 293292) [Yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi- İzmir]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

Johnson, C. M. & Sullivan-Marx, E. M. (2006). Art therapy: Using the creative process for healing and hope among African American older adults. *Geriatric nursing*, 27(5), 309-316. <https://doi.org/10.1016/j.gerinurse.2006.08.010>

Kaimal, G., Ray, K. & Muniz, J. (2016). Reduction of cortisol levels and participants' responses following art making. *Art therapy*, 33(2), 74-80. <https://doi.org/10.1080/07421656.2016.1166832>

Karagöz, Y. (2020, Şubat 15). *Berlin Duvarı' nın söyledikleri*. *Bianet*. <https://bianet.org/yazi/berlin-duvari-nin-soyledikleri-220080>

Kınam, B. (2021). Çağdaş sanatta bir örnek olarak Venedik - İstanbul seçkisi. *Medeniyet Sanat Dergisi*, 7(1), 41-55. <https://doi.org/10.46641/medeniyetsanat.907405>

Kidd, D. C. & Castano, E. (2013). Reading literary fiction improves theory of mind. *Science*, 342, 377-380.

Kim, H. (2015). Community and art: Creative education fostering resilience through art. *Asia Pacific Education Review*, 16, 193-201.

Kop, B. (2019, Ekim 25). *Lübnanlılar, bağımsızlığını kazandığından beri ilk defa bir ulus gibi hareket ediyor.* İndependent Türkçe. <https://www.indyurk.com/search/site/bar%C4%B1%C5%9F%20kop>

Lampert, N. (2006). Enhancing critical thinking with aesthetic, critical, and creative inquiry. *Art Education*, 59(5), 46-50. <https://doi.org/10.1080/00043125.2005.11651611>

Leong, S. (2010). Creativity and assessment in Chinese arts education: Perspectives of Hong Kong students. *Research Studies in Music Education*, 32(1), 75-92. <https://doi.org/10.1177/1321103X10370086>

Lindner, J. (2023, Aralık 20). *Broadway Statistics: Market Report & Data.* GITNEX. <https://gitnux.org/broadway-statistics/>

Lobban, J. (2016). Factors that influence engagement in an inpatient art therapy group for veterans with post traumatic stress disorder. *International Journal of Art Therapy: Formerly Inscape*, 21(1), 15–22. <https://doi.org/10.1080/17454832.2015.1124899>

Lukaka, D. (2023). Sanat eğitimi ve yaratıcılık ve eleştirel düşünme becerileri üzerindeki Etkisi: Bir literatür incelemesi. *Uluslararası Sanat ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 1(1), 31-39. <https://doi.org/10.61424/ijah.v1i1.15>

Lynch, L. R. (2024, Mart 18). *Economic Impact of the Nonprofit Arts & Culture Industry.* American for the Arts. <https://www.americansforthearts.org/>

Martin, L., Oepen, R., Bauer, K., Nottensteiner, A., Mergheim, K., Gruber, H. & Koch, S. C. (2018). Creative arts interventions for stress management and prevention-a systematic review. *Behavioral Sciences*, 8(2), 28. <https://doi.org/10.3390/bs8020028>

Moran, B. (1999). *Edebiyat kuramları ve eleştiri* (1. Baskı). İletişim.

NEA. (2024, January 30). *Healing, bridging, thriving: A summit on arts and culture in our communities* [Video]. National Endowment for the Arts. <https://www.arts.gov/impact/convenings/healing-bridging-thriving-summit>

Newland, P., & Bettencourt, B. A. (2020). Effectiveness of mindfulness-based art therapy for symptoms of anxiety, depression, and fatigue: A systematic review and meta-analysis. *Complementary Therapies in Clinical Practice*, 41, 101246. <https://doi.org/10.1016/j.ctcp.2020.101246>

Nijstad, B. A., De Dreu, C. K., Rietzschel, E. F. & Baas, M. (2010). The dual pathway to creativity model: Creative ideation as a function of flexibility and persistence. *European review of social psychology*, 21(1), 34-77. <https://doi.org/10.1080/10463281003765323>

Oruç, Y. M. (2023, Kasım 1). *Sanatçıların Filistin'in seslerini çizgilerle haykırdı*. Litro Sanat. <https://www.litrossanat.com/sanatcilar-filistin-in-seslerini-cizgilerle-haykirdi/>

Özlem, D. (2000). *Kültür bilimleri ve kültür felsefesi* (1. Baskı). İnkılap.

Özsoy, V. (2015). *Görsel sanatlar eğitimi resim-iş eğitiminin tarihsel ve düşünsel temelleri* (3. Baskı). Gündüz Eğitim.

Paoletti, J. T. & Radke, G. M. (2011). *Art in renaissance Italy* (4th ed.). Pearson.

Peloquin, S. M. (1996). Art: An occupation with promise for developing empathy. *The American Journal of Occupational Therapy*, 50(8), 655-661. <https://doi.org/10.5014/ajot.50.8.655>

Pelosi, N. (2021, Haziran 5). *Aktivist başlangıçlar*. National AIDS Memorial. <https://www.aidsmemorial.org/quilt-history>

Pınarbaşı, Ö. S. (2018). Halka önderlik eden özgürlük: Alegori, edebiyat ve gerçeklik. *Art-Sanat*, 9, 121-142.

Putnam, R. D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community* (1. Baskı). Simon & Schuster.

Read, H. (2018). *Sanat ve toplum* (1. Baskı). (Çev. E. Kök). Hayalperest.

Reger, J. E. & Taylor, J. K. (2009, August 8). *Social movements, culture and art*. [Section on collective behavior and social movements paper session]. American Sociological Association Annual Meeting, San Francisco, Californiya, ABD.

San, İ. (2010). *Sanat eğitimi kuramları* (3. Baskı). Ütopya.

Schwartz, D. B. (1997). *Who cares? Rediscovering community* (1. Baskı). Routledge.

Sellman, E. (2015). Safe spaces, support, social capital: A critical analysis of artists working with vulnerable young people in educational contexts. *International Journal of Art & Design Education*, 34(1), 60-72. <https://doi.org/10.1111/jade.12026>

Selvaraj, K. (2021). Being Queer and Brown: A Queer, decolonial, arts-based, autoethnographic enquiry into art therapy pedagogical institutions and spaces. *JOCAT*, 16(1).

Sharma, B. P. (2013). Painting: A tool of non-verbal communication. *Language in India*, 13(7), 312-318.

Sherman, A. & Morrissey, C. (2017). What is art good for? The socio-epistemic value of art. *Front. Hum. Neurosci.*, 11(411). <https://doi.org/10.3389/fnhum.2017.00411>

Stewart, K. (2014, Şubat 6). *Tracing the Long Journey of “We Shall Overcome”*. Library of Congress Blogs. <https://blogs.loc.gov/folklife/2014/02/tracing-the-long-journey-of-we-shall-overcome/>

Sunasse, A., Bokhoree, C. & Patrizio, A. (2021). Students’ empathy for the environment through eco-art place-based education: A review. *Ecologies*, 2(2), 214-247. <https://doi.org/10.3390/ecologies2020013>

Şahin, D. & Yağcı, M. M. (2012). Bireyin toplumsallaşma sürecinde sanat eğitiminin önemi. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 1(1), 273-277.

Teng, C. (2024, Mart 13). *Bridging culture: The rising tide of Asian in New Zealand*. Asia Media Center. <https://www.asiamediacentre.org.nz/features/bridging-cultures-the-rising-tide-of-asian-arts-in-new-zealand/>

UBS. (2024, Mart 19). *The global market*. Art Basel, UBS. <https://theartmarket.artbasel.com/global-market>

UNCTAD. (2022, Ekim 4). *Creative Economy Outlook 2022 (Overview)*. UNCTAD/DITC/TSCE. <https://unctad.org/topic/trade-analysis/creative-economy-programme>

UNESCO. (2003, Ekim 17). *Somut olmayan kültürel mirasın korunması sözleşmesi*. UNESCO Türkiye Milli Komisyonu. <https://www.unesco.org.tr/Pages/181/177/>

UNESCO. (2024, Ocak 15). *Re/shaping Cultural Policies: Advancing creativity for development*. UNESDOC. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000260678>

Uyanık, M. (2012, Kasım 1-2). *Ortadoğu’da Arap Baharı sivil itaatsizliğin iflası: Yemen* [Bildiri sunumu]. Uluslararası Orta Doğu Kongresi, Kocaeli, Türkiye.

Walker, M. S., Kaimal, G., Koffman, R. & Degra, T. J. (2016). Art therapy for PTSD and TBI: A senior active duty military service member’s therapeutic journey. *The Arts in Psychotherapy*, 49, 10–18. <https://doi.org/10.1016/j.aip.2016.05.015>

Waller, D. (2003). Group art therapy: An interactive approach. In C.A. Malchiodi (Ed.), *Handbook of art therapy* (pp.313–324). The Guilford.

Walmsley, J. (2023, Kasım 10). *Kelimeler başarısız olduğunda sanat konuşur*. Amos Trust. <https://www.amostrust.org/palestine-justice/on-location/on-location-gallery/>

White, N. (2017). The potential of destruction in art and science. *Interdisciplinary Science Reviews*, 42(1-2), 214-224. <https://doi.org/10.1080/03080188.2017.1297166>

Williams, R. (1977). *Culture and society: 1780-1950* (1. Baskı). Penguin.

Yalım, A. & Kılıç, A. G. (2023). Examining psychology in the context of interdisciplinary integration in art education. *İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 10(20), 92-100. <https://doi.org/10.29129/inujgse.1294383>

Yayan, G. & Işık, D. (2022). Nevin Çokay eserlerinin sanat ve iletişim bağlamında incelenmesi. *İnönü Üniversitesi Kültür ve Sanat Dergisi*, 8(2), 15-27. <https://doi.org/10.22252/ijca.1139220>

Yildizeli, F. B. (2023). ABD’de özgürlük otoyolu: Afroamerikan sivil haklar hareketi ve özellikleri. *History Studies*, 15(3), 585-599. <https://doi.org/10.9737/historystudies.1279287>

Zimmerman, E. (2010) Creativity and art education: A personal journey in four acts. *Art Education*, 63(5), 84-92. <https://doi.org/10.1080/00043125.2010.11519093>